

वर्धा

प्रकरण १-भूगोल

ईशान्य महाराष्ट्रातील वर्धा-वैनगंगा खो-याच्या पश्चिम भागात वर्धा जिल्हा आहे. पवनार उत्खननातून प्राप्त झालेल्या माहितीनुसार या परिसरात इसवी सन पूर्व १००० ते इ. स. पूर्व ८०० पासून मानव वसाहत असावी. जिल्ह्याच्या उत्तरेस सातपुडा पर्वत रांग असून पश्चिमेस पूर्ण नदीचे खोरे किंवा व-हाडचा 'पायनघाट' नामक मैदानी प्रदेश आहे. पूर्वेस नागपूर जिल्ह्याचा मैदानी प्रदेश असून जिल्ह्याच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण सीमेवरून वर्धा नदी वाहते. पूर्वेकडे वेणा व तिच्या उपनद्या वाहतात आणि वेणा वर्धला मिळत असल्याने संपूर्ण जिल्हा वर्धा नदीच्या खो-यात वसलेला आहे असे म्हणता येईल.

वर्धा नदीने जिल्ह्याच्या उत्तर, पश्चिम व दक्षिण सीमा निश्चित केल्या असल्यामुळे नदीच्या नावावरून ब्रिटिशांनी जिल्ह्यास वर्धा हे नाव दिले. स्थानिक लोकांच्या परंपरागत समजानुसार वर्धा नदी वराहाच्या मुखातून उगम पावते व वराह हा विष्णूचा अवतार आहे. त्यामुळे नदीचे मूळ नाव वराह असून वर्धा हे वराहाचे अपभ्रंश रूप आहे, अशी एक व्युत्पत्ती सांगण्यात येते. पंडित हिरालाल यांच्या मते वरदा म्हणजे 'वर दायीनी' (आशीर्वाद देणारी) नदी. त्यामुळे 'वरदा' वरून वर्धा नदी असे नाव पडले असावे. वर्धा नदीच्या खो-यात पूर्वी वडाची झाडे खूप होती. त्यामुळे जनरल कनिंगहॅमने वर्धा हे नाव वडावरून पडले असे प्रतिपादन केले. परिसरात वड असलेली नदी ती वर्धा असे त्याचे म्हणणे. नावाबद्दलच्या या तिन्ही व्युत्पत्तींपैकी पंडित हिरालालजींचा युक्तिवाद अधिक योग्य वाटतो.

जिल्ह्याच्या पुनर्रचनेचा इतिहास

सध्याचा वर्धा जिल्हा इ.स.१८६२ पर्यंत नागपूर जिल्ह्यात समाविष्ट होता. त्यावेळच्या नागपूर जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ सुलभ प्रशासनाच्या दृष्टीने खूपच मोठे होते. म्हणून नागपूर जिल्ह्याचे दोन भाग करणे आवश्यक पडले. त्यामुळे १८६२ मध्ये नागपूरमधून सध्याचा वर्धा जिल्ह्याचा भाग वेगळा करण्यात आला व पुलगावजवळील कवठा गावी जिल्ह्याचे मुख्यालय ठेवण्यात आले. इ.स.१८६६ मध्ये जिल्हा मुख्यालय पालकवाडी नामक खेड्यात म्हणजेच सध्याच्या ठिकाणी हलविण्यात आले व तेथे वर्धा शहर वसविण्यात आले.

^१ भूगोल विषयावरील पृ. २ ते ९ चे लेखन डॉ. श्रीकांत कार्लेकर, पुणे, यांनी केले आहे.

वर्धा जिल्ह्यातील तालुक्यांच्या सीमांमध्ये १९११ ते १९८० पर्यंत बदल करण्यात आलेला नव्हता. सन १९५६ मध्ये राज्य पुनर्रचनेच्या वेळी हा जिल्हा मध्यप्रदेशातून मुंबई राज्यात समाविष्ट करण्यात आला व १ मे १९६० पासून महाराष्ट्र राज्याचा एक भाग झाला आहे. शासनाने दिनांक १ मे १९८० पासून जिल्ह्यातील विकास गटांना स्वतंत्र तालुक्यांचा दर्जा दिल्यामुळे वर्धा जिल्ह्यातील तालुक्यांची संख्या सात झाली. तसेच १५ ऑगस्ट १९८४ पासून कारंजा आणि आर्वी तालुक्यांची पुनर्रचना करून नवीन आष्टी तालुका निर्माण करण्यात आला. अशा प्रकारे आता वर्धा जिल्हा तीन उपविभाग व आठ तालुक्यांचा आहे.

सन १९८१ च्या जनगणनेप्रमाणे संपूर्ण महाराष्ट्राच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत वर्धा जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ २.०५ टक्के व लोकसंख्या १.४८ टक्के आहे. जिल्ह्याचे तालुकानिहाय क्षेत्रफळ, लोकसंख्या व गावांची संख्या खाली दिली आहे.

उपविभाग/तालुका	क्षेत्रफळ चौ.कि.मी.	खेडी			लोकसंख्या
		एकूण	ओसाड	बसलेली	
वर्धा उपविभाग-					
वर्धा	७५६-१३७	१५२	४९	१०३	२,०२,६८०
सेलू	७०१-९०४	१७७	५३	१२४	९३,६०१
देवळी	६४७-८७२	१५०	५२	९८	१,२८,७३४
हिंगणघाट उपविभाग -					
हिंगणघाट	९०५-०९१	१८९	५८	१३१	१,५७,०९४
समुद्रपूर	१-०४३-३३७	२२२	५४	१६८	९५,४४७
आर्वी उपविभाग-					
आर्वी	८८१-७९२	२२०	४९	१७१	१,३०,०२५
कारंजा	४७४-९९०	११८	५१	६७	५६,९२८
आष्टी	६१८-५१०	१५३	५४	९९	६२,२२८
एकूण	६,०२९-६३३	१,३८१	४२०	९६१	९,२६,७३७ ^४

सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात मुख्यतः काम करे-णाया ३,९७,२८२ व्यक्ती, सीमांतिक कामगार २१,७३२ आणि काम न कर-णाया ५,०७,६०४ व्यक्ती होत्या.

सीमा : वर्धा जिल्हा २०° २८' व २१° २१' उत्तर अक्षवृत्त आणि ७८° ४' व ७९° १५' पूर्व रेखावृत्त यामध्ये पसरला आहे. पूर्वेस नागपूर जिल्ह्याचे काटोल, नरखेड, नागपूर (ग्रामीण), हिंगणा, भिवापूर व उमरेड तालुके, आग्नेयेस चंद्रपूर जिल्ह्याचा वरोरा तालुका, दक्षिणेस व नैऋत्येस यवतमाळ जिल्ह्याचे कळंब, राळेगाव व मारेगाव तालुके आणि पश्चिमेस व उत्तरेस अमरावती जिल्ह्याचे चांदूर (रेल्वे), तिवसा, मोर्शी व वरुड तालुके आहेत.

^४ वर्धा जिल्हाधिका-याकडून प्राप्त झालेल्या माहितीवर आधारित.

जिल्ह्याच्या ईशान्य टोकापाशी वर्धा नदी व तिची डाव्या बाजूची उपनदी कार यांचा संगम आहे. येथील भूप्रदेशाची समुद्रसपाटीपासून उंची ३४८ मीटर आहे. येथूनच पश्चिमेकडे वाहत जाणाऱ्या वर्धा नदीने जिल्ह्याची उत्तर सीमा निश्चित केली आहे. या सीमेच्या उत्तरेस अमरावती जिल्हा आहे. मारु नदी या उजव्या बाजूच्या उपनदीशी वर्धा नदीचा परतोडाच्या उत्तरेस संगम झाल्यानंतर तेथून वर्धा नदी एकदम दक्षिणेकडे वळते. दक्षिणेकडे वाहताना ही नदी जिल्ह्याची पश्चिम सीमा आखते. नदीच्या पश्चिमेस अमरावती व यवतमाळ जिल्ह्यांचे भाग आहेत. दक्षिणेकडे बेंबला नदी सावंगी गावाजवळ वर्धा नदीला मिळते. येथून पुढे वर्धा नदी आग्नेयेकडे वाहू लागते. साधारणपणे ३५ कि. मी. अंतर वाहत जाऊन अंजी गावापासून वर्धा दक्षिणवाहिनी होते. दक्षिणेकडे वर्धा नदीला तिची मुख्य उपनदी वेणा येऊन मिळते. येथील भूप्रदेशाची समुद्रसपाटीपासून उंची २०० मीटर आहे. वेणा नदीच्या संगमापासून वर्धा जिल्ह्याची आग्नेय सीमा उत्तरेकडे पोथरा नदीच्या संगमापर्यंत जाते. येथून पुढे पोथरा नदीला समांतर गेलेली ही सीमा लाई नदीच्या संगमानंतर पुन्हा पूर्वेकडे जाते व १३ कि. मी. वर ईशान्येकडे वळते. ताडगावच्या पूर्वेस साधारणपणे २ कि. मी. वर कासारबोडी टेकड्यांच्या पायथ्याजवळून पूर्व सीमा पुन्हा उत्तरेकडे वळते. उत्तरेकडे जाणारी ही सीमा लाई नदीला छेदून थोडी पुढे जाते व पुन्हा वायव्येकडे वळते. अदमासे ३२७ मीटर उंचीच्या एका टेकडीवरून ही सीमा उत्तरेकडे जाते व अनेक लहान मोठी वळणे घेत सरळ वायव्येकडे जाते. कुर्ला गावाजवळ ही सीमा नांद नदीला मिळते. तेथून काही अंतरावर लगेचच नांद नदी छेदून पुढे वायव्येकडे जाते, वेणा नदीला व हिंणघाट-नागपूर रस्त्याला छेदते आणि वर्धा-नागपूर रेल्वेमार्ग व अमरावती-नागपूर रस्त्याला छेदून कार नदीला समांतर जाते. उत्तरेस ही सीमा वर्धा नदीला जाऊन मिळते.

प्राकृतिक भूस्वरूप

प्राकृतिकदृष्ट्या वर्धा जिल्ह्याचे दोन नैसर्गिक विभाग पडतात—उत्तरेकडील व ईशान्येकडील डोंगराळ प्रदेश आणि दक्षिणेकडील व आग्नेयेकडील उंचसखल मैदानी प्रदेश. उत्तरेकडील डोंगराळ प्रदेशात प्रामुख्याने सातपुडा पर्वताच्या दक्षिणेकडे व आग्नेयेकडे पसरलेल्या डोंगर रांगांचा समावेश होतो. दक्षिणेकडील मैदानी प्रदेश वर्धा नदीच्या रुंद खो-याचा प्रदेश असून येथे अनेक लहानमोठ्या उपनद्यांची खोरी आणि छोटेमोठी अवशिष्ट डोंगर सर्वत्र पसरलेले आढळतात. संपूर्ण वर्धा जिल्ह्यातील प्रदेशाचा उतार दक्षिणेकडे आहे. उत्तरेकडील प्रदेशाची सरासरी उंची ४५० मीटर व दक्षिणेकडील प्रदेशाची सरासरी उंची २५० मीटर आहे. उत्तरेकडील प्रदेश तीव्र उताराचा तर दक्षिणेकडील भाग सौम्य उताराचा आहे.

सध्याच्या आष्टी, आर्वी आणि कारंजा तालुक्यांचा बराचसा भाग डोंगराळ असून येथे जास्तीत जास्त उंची ६०० मीटर व कमीत कमी ३०० मीटर इतकी आहे. कमी उंचीचे प्रदेश पश्चिमेकडे वर्धा नदीच्या खो-यालगत आहेत. वर्धा तालुक्याच्या उत्तर सीमेची उंची ३०० मीटर असून माळेगाव व मनोली या ईशान्येकडील भागात ती थोडी जास्त म्हणजे ६०० मीटर इतकी आहे. वर्धा तालुक्याचा उर्वरित भाग तसेच देवळी, सेलू, संपूर्ण हिंणघाट व समुद्रपूर तालुक्यांचा भूभाग